

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94 (368): 003.071-042.2 (477)

Алла Курзенкова

ОСОБЛИВОСТІ СКАНДИНАВСЬКИХ РУНІЧНИХ НАПИСІВ У ЗАКРІПЛЕННІ ПРАВА НА ВОЛОДІННЯ ТА РОЗПОРЯДЖЕННЯ СПАДЩИНОЮ

Досліджуються функціональне призначення, інформаційні дані скандинавських рунічних написів у формуванні своєрідної скандинавської рунічної монументально-меморіальної традиції. Основна увага зосереджується на розгляді й аналізі: рунічних каменів як маркерів сімейних взаємовідносин, мотиву закріплення права на спадок, взаємозв'язку між замовниками та померлими, порядку успадкування спадкоємцями майна.

Ключові слова: скандинавські рунічні камені, написи, скандинавська монументально-меморіальна традиція, право на успадкування.

Наявність скандинавських рунічних написів на території нашої держави (рунічний камінь із о. Березань, спис із Ковеля) актуалізує їх дослідження в рамках вітчизняної науки, як справжнього українського надбання. Адже, їх локалізація на теренах України, сприяє активному підвищенню інтересу до вивчення зовнішньої та внутрішньої природи побутування рунічних написів на каменях, посвідчуючи взаємодію українських земель зі скандинавськими, цим самим, позначаючи руни одним із духовних витоків не тільки сучасної культури Північної Європи, насамперед Скандинавії, а й їх віддзеркалення в слов'янській. Більше того, зазначимо, що скандинавські камені фігурують не лише у якості суто археологічних знахідок, поза їх масивною стелою, відкривається справжнє інформаційно-функціональне призначення пам'ятника. А саме, врахування відповідних деталей: місця встановлення каменю, орнаментальних особливостей, форми, напрям тексту, відкривають перед ученим різноаспектні дослідницькі напрямки для їх подальшої інтерпретації.

Проте вагомість скандинавських рунічних каменів полягає не лише в їх оригінальній зовнішній формі: позатекстова реальність написів відкриває перед істориком значний масив інформаційних можливостей рун щодо розкриття аспектів соціального положення, майнових стосунків, права на успадкування, торгівельної справи, історичної географії.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що вперше у вітчизняному дослідницькому полі представлений комплексний аналіз скандинавських рун як абсолютно нове історичне джерело із історії загалом та історії України зокрема. Що має принципове значення при дослідженні етногенезу поліетнічної України, Скандинавії і Європи в цілому. При цьому рунічні написи актуальні як у плані ретроспективному, так і у перспективному, оскільки скандинавський чинник відіграв важливу роль у формуванні етнічної ідентичності і продовжує залишатися важливою складовою частиною цього процесу.

Об'єктом дослідження є скандинавська рунічна монументально-меморіальна традиція.

Предмет дослідження – рунічні написи Старшого та Молодшого Футарка закріпленні права на успадкування.

Основна мета розвідки полягає в тому, щоб з'ясувати інформаційні можливості скандинавських рунічних написів, щодо вказівок на майнові практики, порядку наслідування та розподілу власності між спадкоємцями.

Завдання дослідження ґрунтуються на аналізі більшості рунічних каменів, як маркерів родинно-династійних зв'язків; встановленні інформаційно-функціонального призначення скандинавських рунічних стел у закріпленні права на успадкування; розгляді особливостей взаємовідносин між померлими та замовниками, зафіксованих у рунічних текстах.

Ця проблема має свою історію вивчення. Дослідження окремих її аспектів здійснювалося в основному у зарубіжному науковому просторі. Незамінною для відновлення історичного фону, на тлі якого відбувається розуміння рунічних каменів як закріплення права на успадкування є академічна праця ісландської дослідниці Біргіт Сойєр [1]. Напрацювання автора знаменують собою великий крок вперед у вивченні рунічних написів з позиції жіночого виміру. Праця цікава тим, що містить надзвичайно великий фактичний матеріал рунічних написів із X–XI ст. щодо соціальної історії, зокрема, окремі підрозділи присвячені питанням успадкування та розподілу власності особами жіночої та чоловічої статі на базі джерельного матеріалу рун, надаючи цим самим можливість коригувати та вводити до напрацювань нові рунічні написи з подальшим їх ретельним аналізом.

Вихід в науковий світ дослідницького надбання Б. Соєр викликало великий резонанс серед вчених, особливо зацікавило питання щодо закріплення права успадкування та розподілу власності. Так, у колах шведських дослідників Упсальського університету до розгляду відповідної проблеми звертається дослідник кафедри археології та стародавньої історії Фрэнс Хірсчінд [2], приділяючи увагу детальному аналізу спадкоємців та з'ясуванню функціонального призначення каменів в рамках закріплення майнових практик. Вельми актуальною з точки зору проблематики нашого дослідження є розвідка естонського рунолога Крістель Цільмер [3], присвячена оглядовому ознайомленню із мотивами встановлення рунічних пам'ятників, серед яких провідне місце відведено праву на спадщину та соціальному статусу.

Особливий інтерес становлять академічні праці визначного професора відділу скандинавських мов Упсальського університету Хенріка Уільямса [4], у яких актуалізуються питання, пов'язані з розглядом інформаційних можливостей рун, що права закріплення спадщини замовниками рунічних каменів.

Серед російських авторів слід відзначити працю доктора історичних наук, завідувача відділу історії Східної Європи в античності і середньовіччі Інституту загальної історії Російської академії наук (РАН) О. Мельникової [5], у якій зосереджена значна база скандинавських рунічних написів, виконаних рунами Старшого та Молодшого Футарка, проаналізованих, згідно з історико-лінгвістичним підходом, виявляємо декілька рунічних каменів, що містять вказівки на чоловіків, синів, братів, дружин, матерів, дочок, як ініціаторів зведення стел та закріплення спадкоємних прав на користь себе або ж нащадків.

Основу джерельної бази статті складають епіграфічні написи: рунічні написи Старшого та Молодшого Футарка [6], що в ході дослідження виправдали себе як унікальні за своєю цінністю, автентичні джерела значного масиву даних з історії.

Працюючи зі скандинавськими рунічними написами, знаходимо цікаві відомості щодо соціальної історії, приміром, основних тенденцій родинних відносин, прагматичних причин встановлення рунічних каменів, серед яких можна виокремити соціальний статус, успадкування, комунікацію, меморіальність тощо. Зокрема, досліджуючи проблему закріплення права успадкування, рунологи розглядають цей мотив, як один із провідних для зведення рунічних стел, в основному звертаючись до вивчення каменів, споруджених за дорученнями представників майнової частини суспільства, соціальних верхів: воїнів, що брали участь у походах вікінгів і збагатилися за рахунок грабежу, дані і найманства; купців, що торгували з сусідніми країнами; конунгів і членів королівських сімей, явно надаючи перевагу чоловічій складовій. Адже більше половини пам'ятників встановлено саме чоловіками. Проте третина рунічних монументів містить надзвичайно цікавий масив відомостей щодо переліку імен дружин, матерів, дочок, сестер, які брали активну участь у спорудженні стел, позначаючи їхні родинно-спадкові взаємовідносини з померлими батьками, чоловіками, синами, братами, цим самим, сприяючи глибинному вивченню рунічних написів із позиції жіночого виміру.

Естонський рунолог К. Цільмер зазначає, що провідна роль у зведенні рунічних каменів відводилася чоловікам, проте за даними науковця в близько 13 % написах із сумарної кількості (на 2005 рік) фігурують жінки як замовники або ж особи, які несли відповідальність за монумент. Певна річ, дослідниця враховує, що кількість вивчених рунічних текстів надзвичайно мізерна, зважаючи на потенційний фактичний багаж [3, р. 194]. Також звернімося до даних Б. Соєр, згідно з якими 12 % досліджених рунічних каменів (на 2001–2002 рр. вивчено 2307 рунічних пам'ятників) встановлено жінками, але враховуючи той факт, що досить звичними були явища, коли камінь замовляли жінки разом з чоловіками (приміром дочки, сестри, матері спільно із синами чи братами), число стел, зведених особами жіночого роду, збільшується приблизно до 15 % [1, р. 112].

Помітна частина рунічних каменів, встановлених за замовленням жінок, вказує на вагомість для них закріпити право на володіння та розпорядження майном. Враховуючи те, що встановлення каменів із рунічним написом було досить дорогим задоволенням, можемо припустити, що жінки, які зводили їх самостійно, напевно, мали відповідні ресурси, спадкові або ж придбані через шлюб (як придане чи посаг), або ж частку власності, яку вони отримали спільно зі своїми чоловіками.

Зазначимо, що дослідник М. Озава, вивчаючи саме датський матеріал рунічних написів, зазначає, що Данія прийняла європейський шлях підтвердження власності. Аргументуючи це тим, що датські королі із доволі хитким становищем у XI ст., плануючи розширити їх фактичну силу та владу, створювали королівські статuti щодо майна й еліти. Проте, наприкінці епохи вікінгів у руках правителів Данії не було сконцентрованої влади проти місцевих еліт і, навпаки, еліта в усій Данії, наслідуючи королів, у деяких випадках, змушували їх змінювати прийняті політичні рішення. Але їх джерела влади не існувало: ні у фізичних силах, ні у великій власності, які б дозволили проявити їм свою "благородність", обов'язкову для місцевого контролю. Тому зведення саме рунічних каменів,

які були чіткою пізнавальною формою розрізнення, могли символізувати прояв влади, сили і ресурсів замовників, так само як і володіння ними землею [7, р. 3–4].

Розуміння рунічних каменів як відображення соціального статусу може бути також пов'язано із мотивами успадкування та відображення соціальних прав. Оскільки, більшість рунічних написів вказують на взаємозв'язок між замовником та померлим.

Варто теж відмітити, що ісландська дослідниця Б. Сойєр стверджує, що, якби пам'ять про відносини зафіксована на рунічних каменях була втрачена, замовники могли б втратити право розпорядження власною землею та власністю, скажімо, в результаті певних серйозних соціальних потрясінь, маючи на увазі, що побутування рунічних стел, скоріше за все, було проявом закріплення майнових практик [1, р. 172]. Звичайно, твердження ісландської дослідниці не означає, що зведення рунічних каменів було єдиним способом підтвердження власності наприкінці епохи вікінгів. Можливо, рунічні камені, існували у вигляді стандартних способів підтвердження власності у Скандинавії, хоча відсутність писемних джерел робить реконструкцію відповідної проблеми доволі складною.

Цікаво, що відповідно до Б. Сойєр скандинавські рунічні тексти із невизначеними відносинами між замовниками та померлими включають біля 1776 написів, серед них налічується 132, які закріплюють право на успадкування. Ці 132 написи згруповані, відповідно до рунолога наступним чином [1, р. 172–174]: втрачені або пошкоджені рунічні написи, що, швидше за все, позначали відносини, щодо успадкування: напис XI ст. із історичної провінції Естрікланда у центральній частині Швеції: "Роалд і Уд звели камінь на пам'ять про Ернмунда... Нехай Бог допоможе (його) душі"; повні написи, які зазначають певні аспекти взаємовідносин між замовником та покійним: напис із Упланду (Швеція): "Форкун звів цей камінь і цей міст на пам'ять про Соргейра свого сина, і на згадку про Есгісла. Нехай Бог допоможе їх душам"; повні написи, які не визначають родинні відносини, але передбачають тісний зв'язок: напис із Сьодерманланда (Швеція): "Гунна звела цей камінь на пам'ять про Саксі, сина Хальвдана"; повні написи без вказівки на взаємини, але підкреслюють особу покійного: напис із Остергьотланд (Швеція): "Ескатла і Гумунд звели цей пам'ятник на згадку про Oddlaugr, який жив у Nadistaðir. Він був хорошим землеробом; (він) помер у Греції".

Також в рунічних написах зустрічаємо і позначення спадкування між родичами по крові. Цікаво, що досить рідкісні згадки про жінок, які успадковували перед чоловіками, або ж батька, що був спадкоємцем свого сина, чи стосовно брата наступника свого брата, лише виявляємо декілька вказівок про когось хто був спадкоємцем матері. Теж доволі виняткові випадки, коли успадковували матері або брати, або ж коли син діставав у спадок від своєї матері (напис Aspa II Сьодерманланд, Швеція; напис Hillersjö Упланд, Швеція) [2, р. 10-11]. Шведський дослідник Френдс Хірсчінд зазначає, що головна причина, чому спадкоємці та успадкування згадані, полягає в тому, щоб вказати на синів по відношенню до себе і своїх батьків. І це не дивно, так як в успадкування від батька сини в рамках рунічно-меморіальної традиції доволі часто отримували маєтність [2, р. 12–13].

Учений Упсальського університету Ф. Хірсчінд також акцентує увагу на тому, що якби рунічні написи на каменях були призначені, лише щоб функціонувати у якості звітів для відображення успадкування, ми мали б в розпорядженні значно більше текстів для вирішення цієї проблеми. Проте, написи дають зрозуміти, що, зазвичай, питання про спадкування було вирішене до зведення рунічних стел, очевидно, їх цільове призначення полягало саме у тому, щоб вказати на спадкоємців, що було доволі важливим у рамках рунічно-меморіальної традиції.

Звідси, опис ключових дійових осіб, які зафіксовані в рунічних написах із правом на успадкування може мати наступний вигляд [2, р. 13]: один син може успадковувати від батька, якщо в нього не має братів: напис Penningby V ст., Упланд (Швеція): "Гуллі і Стозкел підняли камінь на згадку про Viðbjörn, хорошого спадкоємця Крамра. Viðbjörn вирізав"; один син може успадковувати від батька в той час, якщо в нього не має сестер: напис Aspa V ст., Сьодерманланд, Швеція: "Тора звела цей камінь на пам'ять про СЕріг, її чоловіка. Цей камінь стоїть на згадку про СЕріг, на честь про чоловіка Тори. Він озброїв (?) (його) воїнів на заході. Син бачив це там ..."; один син може успадковувати від матері, якщо в нього не має сестри: напис Aspa II V ст., Сьодерманланд, Швеція: "Тут стоїть камінь на згадку про СЕріг і хорошого спадкоємця Thórunnr, брата Gylla в. Нехай Бог допоможе (його) душі"; сини можуть наслідувати від свого батька: напис Atlingbo k:a, XI ст., Готланд Швеція: "Унні і Hagnviðr, спадкоємці Рагні, вони ... Geirmóðr (?). Нехай Христос допомагає душі ... Auðvaldr висік руни"; мати може наслідувати її синів: напис Hansta V ст., Упланд Швеція: "Ці орієнтири зроблені на пам'ять про синів Інги. Вона прийшла, щоб успадкувати від них, але ці брати – Gerðarr і його брати – прийшли, щоб успадкувати від неї. Вони померли в Греції"; напис Vreta V ст., Упланд Швеція: "Інга підняла стовп і камені на пам'ять про Ragnfastr, її чоловіка. Вона прийшла, щоб успадкувати від своїх дітей".

Звичайно, в більшості випадків рунічні тексти показують, що проблема успадкування та домінування стосується насамперед положення синів та питань стосовно здобуття ними власності, яка могла бути розділеною чи не розділеною. Поряд із традиційно впливовими чинниками виникнення звичаю зведення рунічних каменів – меморіальною традицією, успадкуванням, політичним регулюванням – у науковій літературі згадується не менш серйозний мотив – поширення християнства. Дійсно, в багатьох випадках його запровадження розглядається, як чинник розквіту рунічної монументальної традиції. Адже камені з написами явно вказують на християнські зв'язки. Наприклад, через включення молитов, звернень до Бога, благословень та зображення хрестів. Водночас припускаємо, що зміна вірування не могла повністю пояснити зародження звичаю встановлення рунічних стел – поряд із християнською мотивацією спорудження каменів, безумовно, важливе значення мало право на успадкування. Досліджуючи проблему, потрібно звернутися до доволі цікавих положень Б. Соєр, яка розглядає місіонерську діяльність та зміни в поховальному звичаї як один із важливих чинників, який викликав моду на встановлення рунічних каменів [1, р. 146].

Автор вказує на те, що відсутність значної кількості церков викликала зведення рунічних монументів, які могли функціонувати у якості могильних плит. Більше того, Б. Соєр вважає, що відмова від дохристиянських поховальних ритуалів призвела до розгляду рунічних монументів, як нового християнського способу демонстрації статусу в найбільш людних місцях: біля доріг або мостів, у місцях зібрань чи поруч з будинками покійних [1, р.146–147]. Оскільки рідні люди вирішили, що необхідно записати у рунічних написах (Нага, Упланд, Швеція, друга пол. XI ст.; Gadersta, Упланд, Швеція, початку XI ст. та ін.) цю вживану практику [8, р.139–140], можна розглядати ці факти, як вказівки на їх власну оцінку хрещення, а, отже, і християнства, яке, наш погляд, не скільки справило глибоке враження на них, а як було новою умовою, щоб закріпити за собою та членами родини право на успадкування. Цікавий також є і той факт, що сини та чоловіки, які, зазвичай, згадувалися у рунічних написах, ймовірно, брали участь у торгових або воєнних експедиціях, але за певних обставин не повернулися додому, проте, відповідно до текстів каменів, отримали підтвердження святого хрещення перед смертю, про що родичі вирішили за необхідне сповістити на монументально-меморіальних пам'ятниках, на наш погляд, щоб підтвердити саме право на успадкування.

Отже, значення різних напрямів, пов'язаних із закріпленням права на успадкування в формуванні своєрідної рунічної кам'яної традиції – починаючи від аналізу більшості рунічних каменів, як маркерів родинно-династійних зв'язків до визнання, що монументи засвідчують не стільки певні аспекти майнових практик, як вказують на спадкоємців, закріплюючи їх право на володіння та розпорядження спадщиною. Окрім цього, виявляємо, що рунічні написи в окремих випадках фіксують майнові зведення не лише чоловіків, але і жінок, позначаючи їх роль у спорудженні рунічних каменів та утвердженні права на родинний спадок. Рунічні камені впевнено можна назвати посередниками у функціонуванні сімейних взаємовідносин, адже їх тексти відображали загальний хід розвитку суспільства, особливо коли доходило до успадкування майнових прав.

Перспективи дослідження проблеми пов'язані з розширенням бази даних скандинавських рунічних написів XI ст., подальшим визначенням рівня автентичності змістовного навантаження рунічних текстів, що вказують на спадкоємців та закріплюють родинно-спадкоємні права осіб жіночої та чоловічої статі, врахуванням значного масиву інтерпретацій провідних північноєвропейських рунологів з наступною аргументацією власних наукових розвідок. Це дозволить з'ясувати інформаційні можливості рун із окремих питань соціальної історії.

Список використаних джерел

1. Sawyer B. The Viking-age rune-stones custom and commemoration in Early Medieval Scandinavia / B. Sawyer. – Oxford: University press, 2000. – 269 p.
2. Frands H. Kind hearts are more than cunning heirs and simple pride than property / Frands Herschend // Scandia. – Uppsala University Department of Archaeology and Ancient History. – 2002. – V. 68. – P. 8–15.
3. Zilmer K. Records and representations of Baltic Traffic in the Viking Age and the Early Middle Ages in Early Nordic sources / K. Zilmer. – dissertationes philologiae Scandinavicae Tartuensis. – Tartu university: Press, 2005. – 401p.
4. Williams H. Runes / Henrik Williams // The viking world / [edited by Stefan Brink in collaboration with Neil Price]. – London and New York: Routledge Taylor and Francis Group. – P. 281–290.
5. Мельникова Е. А. Скандинавские рунические надписи. Тексты, перевод, комментарий / Е.А. Мельникова. – Москва: Наука, 1977. – 276 с.
6. Johannes H. Krovel Trondheim Norwegian Runestones from the 10th and 11th centuries. A social and political approach / H. Johannes, K. Trondheim // Offa Berichte und Mitteilungen zur Urgeschichte, Frühgeschichte und Mittelalterarchaologie. – Band 58. – 2001. – P. 173–177.
7. Ozawa M. From Runic Stone to Charter. Transformation of property confirmation in 11th and 12th century Denmark / M. Ozawa. – Режим доступу: Medievalists.net. – P. 3–9.
8. Williams H. Dead in White Clothes: Modes of Christian Expression on Viking Age Rune Stones in Present-Day Sweden / H. Williams // Epigraphic Literacy and Christian Identity: Modes of Written Discourse in the Newly Christian European North. [Ed. by Kristel Zilmer & Judith Jesch]. – Turnhout: Utrecht Studies in Medieval Literacy, 2012. – P. 137–152.

Алла Курзенкова

ОСОБЕННОСТИ СКАНДИНАВСКИХ РУНИЧЕСКИХ НАДПИСЕЙ В ЗАКРЕПЛЕНИИ ПРАВА НА ОБЛАДАНИЕ И РАСПОРЯЖЕНИЕ НАСЛЕДСТВОМ

Исследуются функциональное назначение, информационные данные скандинавских рунических надписей в формировании своеобразной скандинавской рунической монументально-мемориальной традиции. Основное внимание сосредоточивается на рассмотрении и анализе: рунических камней как маркеров семейных взаимоотношений, мотива закрепления права на наследство, взаимосвязи между заказчиками и умершими, порядке наследования наследниками имущества.

Ключевые слова: скандинавские рунические камни, надписи, скандинавская монументально-мемориальная традиция, право на наследование.

Alla Kurzenkova

FEATURES OF THE SCANDINAVIAN RUNIC INSCRIPTIONS OF FIXING OF THE RIGHT FOR OWNERSHIP AND ORDER OF INHERITANCE

The functional purpose, details of the Scandinavian runic inscriptions in formation of a peculiar Scandinavian runic monumental and memorial tradition are investigated. The main attention concentrates on consideration and the analysis: runic stones as markers of family relationship, motive of fixing of the right for inheritance, interrelation between customers and deceased, an order of inheritance by successors of property.

Key words: Scandinavian runic stones, inscriptions, Scandinavian monumental and memorial tradition, right for inheritance.

УДК 94(44): 94(61)

Олена Скрипник

КОЛОНІАЛЬНА ЕКСПАНСІЯ ФРАНЦІЇ В КРАЇНИ ПІВНІЧНОЇ АФРИКИ У XVII–XIX СТ.

У цій статті здійснено комплексне дослідження колоніального завоювання Франції у Північній Африці. Охарактеризовано спробу завоювання Францією Єгипту. Визначено особливості колоніального поневолення Тунісу, Алжиру та Марокко.

Ключові слова: Франція, Північна Африка, колоніальна політика, експансія, поневолення.

Актуальність цього дослідження зумовлена тим, що XVII–XIX ст. увійшли в історію, як період великих колоніальних завоювань, за рахунок чого європейські країни перетворилися на потужні індустріальні та економічно розвинуті держави. Саме такою була і Франція, яка здійснювала колоніальні завоювання у країнах Азії та Африки, розширювала свою територію шляхом підкорення інших народів. Упродовж тривалого періоду французька влада прагнула захопити значні колоніальні володіння, аби випередити суперницю Англію. І саме країни Північної Африки викликали інтерес в обох цих державах, але безпосередні колоніальні завоювання тут розпочала першою Франція.

Основна мета полягає у комплексному дослідженні колоніального проникнення та завоювання Францією країн Північної Африки, а саме Єгипту, Алжиру, Тунісу та Марокко.

Відповідно до мети поставлено наступні завдання: визначити початок колоніальної експансії Франції у країни Північної Африки, проаналізувати похід Наполеона Бонапарта у Єгипет, охарактеризувати колоніальне поневолення Алжиру та Тунісу, з'ясувати особливості колоніальної боротьби Франції за Марокко.

Об'єктом дослідження постає колоніальна політика Франції у XVII–XIX ст.

Предметом дослідження є колоніальні завоювання Франції у країнах Північної Африки у XVII–XIX ст.

Щодо історіографії цієї проблеми, то певні аспекти висвітлено у праці Р. Ланда "История Алжира. XX век", у якій висвітлено історію Алжиру в період французького завоювання, показано героїчну боротьбу алжирців проти французьких загарбників, а саме боротьбу Абд аль-Кадіра [1].

Цінною є праця Е. Тарле "Наполеон", у якій автор досить детально описує похід Наполеона Бонапарта у Єгипет [2]. Важливою є праця А. Манфреда "Внешняя политика Франции 1871–1891